

قرآن پژوهی در غرب و سهم شیعه در آن

Saturday, July 01, 2023 8:05 PM

فصلنامه علمی معرفت شیعه ۲۴
سال اول، شماره دوم، زمستان ۱۴۰۰

| ۷ |

قرآن‌پژوهی در غرب و سهم شیعه در آن: مطالعه موردی مجموعه کتاب «مطالعات قرآنی» آکسفورد

سید حامد علی‌زاده موسوی^۱

چکیده

قرآن کریم به‌عنوان اصلی‌ترین منبع اسلامی، همواره مورد توجه قرآن‌پژوهان غربی بوده و با رویکردهای گوناگونی مورد بررسی و مطالعه این پژوهشگران قرار گرفته است. این مطالعات و پژوهش‌ها، بیشتر بر خوانش و قرائت اهل سنت بنا نهاده شده است و شیعه سهم بسیار کوچکی از آن دارد. در این مقاله سعی بر آن است تا با برشمردن عوامل و دلایل عدم ورود شیعیان و پژوهشگران قرآنی داخل ایران به مطالعات قرآنی غرب، آسیب‌های پیش‌روی این حوزه را بازشناخته و پس از آن، به معرفی ظرفیت‌ها و فعالیت‌های قرآنی در غرب پرداخته و سهم شیعه در آنها را واکاویم. مجموعه کتاب «مطالعات قرآنی» که توسط انتشارات دانشگاه آکسفورد به چاپ رسیده است، از جمله این ظرفیت‌هاست. در این مقاله پس از معرفی این مجموعه که در مؤسسه مطالعات اسماعیلی لندن تولید می‌شود، سهم و جایگاه شیعه را در آن مورد بررسی و ارزیابی قرار داده‌ایم.

کلیدواژه‌ها: مطالعات قرآنی در غرب، سهم شیعه، مؤسسه مطالعات اسماعیلی، دانشگاه آکسفورد.

۱. پژوهشگر مطالعات قرآنی و دانش‌آموخته دکتری مطالعات تطبیقی ادیان. Hamed.moosavi2@gmail.com

مقدمه

قرآن کریم به عنوان اصلی‌ترین منبع اسلامی، همواره مورد توجه قرآن‌پژوهان غربی بوده است. ورود قرآن‌پژوهی به حوزه آکادمیک غرب به سه قرن پیش، یعنی قرن نوزدهم میلادی بازمی‌گردد؛ اما جریان‌ها، دیدگاه‌ها و شبهات موجود درباره قرآن در دهه‌های اخیر شکل و رویکرد جدیدی به خود گرفته است. مستشرقان در دهه‌های اخیر، به ویژه از نیمه دوم قرن بیستم، با تکیه بر روش‌هایی مشخص همچون رهیافت تاریخی - انتقادی و فیلولوژی رویکردهایی جدید و گاه به ظاهر هم‌دلانه را اتخاذ کرده و با بیانی متفاوت نسبت به گذشتگان خود، سعی در شناخت و شناساندن قرآن داشته‌اند. پژوهش‌های قرآنی و آثاری که در این سال‌ها از سوی مراکز غربی منتشر شده است، گواه روشنی بر این تغییر رویکرد است. البته بیشترین پژوهش‌ها با رویکردی پدیدارشناسانه و با چاشنی تاریخ و ادبیات همراه بوده و سعی دارند آنها را با سناریویی مناسب و همه‌پسند در موضوعات گوناگون ارائه دهند.

از سوی دیگر، با توجه به اینکه منبع اصلی مستشرقان در بررسی قرآن و اسلام، غالباً منابع اهل سنت بوده و زاویه دید آنها به مباحث اسلامی از این راه می‌باشد، استخراج مباحث و رویکردهای شیعی به قرآن و اسلام که سهم ناچیزی از پژوهش‌های قرآنی غربیان را به خود اختصاص داده، زمینه را برای ارتباط و فهم خاورشناسان بیشتر کرده است. همین مسئله، نقد و آسیب‌شناسی دقیق و حتی مورد پذیرش از سوی آنان را با رویکرد شیعی امکان‌پذیر می‌سازد. علاوه بر این، زمینه را برای ارائه راهبردهای مناسب و آکادمیک و نیز پیشنهاد موضوعات و مداخل جدید به دایرةالمعارف‌ها و مراکز پژوهشی غرب فراهم می‌کند.

متأسفانه در میان پژوهشگران قرآنی داخل کشور، این مهم به دلایلی کمتر مورد توجه قرار گرفته است؛ از این رو، نه تنها نقدهای ما بر غربیان به دلایل گوناگون - که در ادامه به طور مختصر بیان خواهد شد - اثربخشی نخواهد داشت، بلکه هیچ صدایی به درستی از سمت جامعه شیعی و حوزه علمیه به گوش آنان نخواهد رسید.

امروزه سه آسیب جدی پیش‌روی پژوهش‌های قرآنی داخل کشور درباره مطالعات قرآنی غربیان و در پی آن، جایگاه شیعه در این مطالعات وجود دارد:

۱. آسیب زبانی؛ این مسئله از دو جهت قابل بررسی است:

الف) فهم و درک ناقص دیدگاه‌ها و رویکردهای خاورشناسان به دلیل مشکلات زبانی و تکیه بر ترجمه‌های موجود؛ فهم بیشتر پژوهشگران داخلی از رویکردها و رهیافت‌های خاورشناسان، مبتنی بر ترجمه‌هایی است که توسط مترجمان به فارسی برگردان شده است. حال آنکه ترجمه‌ها هرچقدر هم که دقیق و کامل باشند، آینه تمام‌نمای دیدگاه‌های غربیان نیستند و فهم و درک کامل دیدگاه‌ها و رویکردها جز با مراجعه به منابع اصلی و سایر منابع مکمل که غالباً ترجمه نشده‌اند، امکان پذیر نخواهد بود.

ب) عدم ورود پژوهشگران شیعه در عرصه‌های بین‌المللی و نبود منابع انگلیسی در تبیین و ارائه دیدگاه‌های اصیل شیعی در موضوعات گوناگون قرآنی؛ از جمله آسیب‌های پیش‌روی این عرصه که ناشی از آسیب زبانی است، نبود پژوهش‌های روشمند به زبان مقصد و در نظر نگرفتن مخاطب بین‌المللی می‌باشد. از سوی دیگر، کم‌رنگ بودن مقالات شیعی در نشریات معتبر جهانی، سبب شده است که بیشتر آثار قرآن پژوهان غربی بر قرائت اهل سنت از قرآن و اسلام متکی باشد. به عنوان نمونه، می‌توان به دایرة‌المعارف قرآن «لایدن» اشاره کرد که بیشتر مداخل و مفاهیم ارائه شده در آن، از زاویه دید منابع و فهم اهل سنت است؛ حال آنکه این دایرة‌المعارف در هر ویرایش، برای مشارکت در نگارش، اصلاح و ویرایش مداخل این مجموعه در جوامع آکادمیک بین‌المللی فراخوان عمومی می‌دهد. اما متأسفانه تاکنون ورود جدی در این عرصه از سوی شیعیان و جوامع حوزوی و دانشگاهی ایران صورت نگرفته است.

۲. نبود پیشینه مطالعاتی مناسب و کافی (آشنان بودن با رویکردهای سنتی و متأخر) در حوزه معارف و علوم قرآن در میان پژوهشگران جوان داخلی؛ به عبارت دیگر، فهم و نقد دیدگاه‌های غربیان نیازمند این است که پژوهشگران شیعی دیدگاه اسلام، عالمان اسلامی، تفاسیر و مفسران خود را به خوبی دانسته و آشنایی کلی و مناسبی نسبت به تفاسیر اولیه و متأخر اسلامی داشته باشند.

۳. عدم آشنایی درست با روش مطالعات قرآنی خاورشناسان؛ این مسئله سبب شده است قرآن پژوهان مسلمان در گفتمان قرآن پژوهی غربی جایگاهی نداشته باشند؛ چراکه بیشتر پژوهش‌های صورت گرفته در داخل کشور، صرفاً مناسب فضای داخلی است و حتی در صورت ترجمه به سایر زبان‌ها به دلیل توجه نداشتن به روش و گفتمان غالب در قرآن پژوهی

خاورشناسان، قابلیت برقراری ارتباط با فضای آکادمیک غرب و در ادامه نقد دیدگاه‌ها و رویکردهای آنان وجود ندارد. ناگفته نماند، آنچه مسلم است باتوجه به سلطه زبانی و رسانه‌ای غرب بر فضای علمی و آکادمیک جهان، چنین مسیری جز با ورود هدفمند به این گفتمان و ایجاد جریانی اصیل و شیعی در آن که یارای جهت‌دهی به گفتمان غالب غربی باشد، امکان‌پذیر نیست.

بنابراین، فهم صحیح از گفتمان قرآنی غرب و سهم و جایگاه شیعه در آن، به بررسی آثار و فعالیت‌های صورت گرفته توسط غربی‌ها، شناخت موضوعات و مرزهای دانشی و ورود جدی و روشمند به این عرصه نیاز دارد. امید است حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌های کشور به این ضرورت پی برده و با تقویت مبانی علمی و قرآنی طلاب و دانشجویان و در کنار آن، تقویت زبان و آشنایی با روش‌های مطالعاتی غرب، زمینه را برای حضور هرچه پررنگ‌تر آثار و دیدگاه‌های برخاسته از معارف اهل‌بیت (ع) در فضای بین‌الملل فراهم سازند.

معرفی مجموعه کتاب «مطالعات قرآنی» و سهم شیعه در آن

پس از اشاره کوتاهی به آسیب‌ها و چالش‌های پیش‌روی مطالعات قرآنی و نقش شیعیان در سطح بین‌الملل، تلاش می‌شود در سلسله‌نوشتارهایی به مجموعه‌های فعال قرآن‌پژوهی در غرب به‌ویژه انگلیس توجه کرده و سهم آثار شیعی در آنها را واکاوی کنیم. از جمله مراکز که سهم بسزایی در مطالعات قرآنی و شیعی در غرب داشته و دارد، «مؤسسه مطالعات اسماعیلی» لندن است. این مؤسسه (تأسیس ۱۹۷۷)،^۱ یکی از مؤسسات وابسته به «شبکه توسعه آقاخان»^۲ می‌باشد که در چندین بخش اصلی به فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی مشغول است:

۱) مطالعات آسیای مرکزی؛

۲) مطالعات اسماعیلی؛

۳) مطالعات شیعی؛

۴) مطالعات قرآنی؛

1. <https://www.iis.ac.uk/about-us>

2. The Aga Khan Development Network (AKDN).

۵) مطالعات آسیای جنوبی.

این مجموعه با دو دانشگاه دیگر آقاخان در ارتباط است^۱ و اعتبار مدارک آن توسط دانشگاه «سواز»^۲ که رتبه ۳۹۱ جهانی را دارد،^۳ در سطح کارشناسی ارشد (MA) تأیید می‌شود.

بخش مطالعات قرآنی این مؤسسه - که مورد نظر این نوشتار است - بخشی از گروه تحقیقات و انتشارات دانشگاهی مؤسسه می‌باشد. مطالعات قرآنی در این مرکز در سال ۲۰۰۰ میلادی با هدف ارتقای دانش در سنت‌های متکثر الهام‌گرفته از قرآن آغاز شد. هدف مؤسسه از ایجاد بخش مطالعات قرآنی، تحقیق و آموزش در مورد قرآن و روایات تفسیری و همچنین ارتقای دانش درباره منابع سنتی و درک و شناخت تفسیرها و روش‌های تفسیری بیان شده است.^۴ مجموعه کتاب‌های مطالعات قرآنی از مهم‌ترین فعالیت‌هایی است که بخش مطالعات قرآنی مؤسسه مطالعات اسماعیلی لندن برعهده دارد. این کتاب که توسط انتشارات دانشگاه آکسفورد به چاپ رسیده، تاکنون ۲۳ عنوان کتاب را ذیل این مجموعه منتشر کرده است که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- گلچینی از تفاسیر قرآن، جلد دوم؛ نوشته کارن بائر و فراس حمزه، ۲۰۲۱؛^۵
- کلیدهای غیب، تفسیر باطنی شهرستانی بر قرآن؛ نوشته توبی مایر؛^۶
- رویکردهایی به قرآن در جنوب صحرای آفریقا (آفریقای سیاه)؛ نوشته ذوالفقار هرجی؛^۷
- رویکردهایی به قرآن در ایران معاصر؛ نوشته الساندر و کانسیان؛^۸
- هرمنوتیک صوفیانه: تفسیر قرآن رشیدالدین میبیدی؛ نوشته آنابل کیلر؛^۹
- نسخه صنعا، نقل قرآن در قرون اول هجری؛ نوشته اسما هلالی؛^{۱۰}

1. <https://www.ucentralasia.org-www.aku.edu>

2. SOAS University of London

3. www.topuniversities.com/universities/soas-university-london

4. <https://www.iis.ac.uk/research/quranic-studies>

5. An Anthology of Qur'anic Commentaries, Volume II, Karen Bauer and Feras Hamza.

6. Keys to the Arcana, Shahrastani's Esoteric Commentary on the Qur'an, Toby Mayer, 2020.

7. Approaches to the Qur'an in Sub-Saharan Africa, Zulfikar Hirji, 2019.

8. Approaches to the Qur'an in Contemporary Iran, Alessandro Cancian, 2019.

9. Sufi Hermeneutics The Qur'an Commentary of Rashid al-Din Maybudi, Annabel Keeler, 2017.

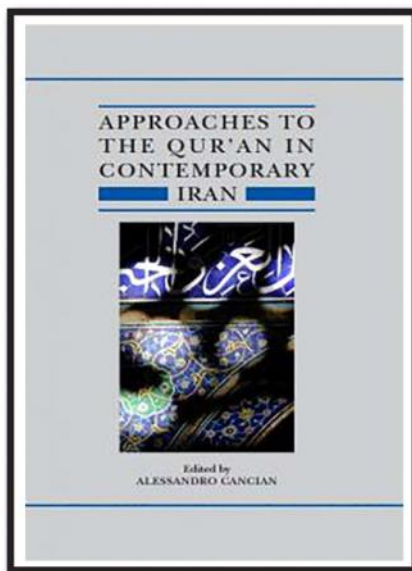
10. The Sanaa Palimpsest, The Transmission of the Qur'an in the First Centuries AH, Asma Hilali, 2017.

• قرآن و ادب، شکل‌گیری سنت‌های ادبی در اسلام کلاسیک؛ نوشته نوحه الشعر^۱

همان‌طور که بیان شد، باتوجه به جایگاه مطالعات شیعه و اسماعیلی در این مؤسسه و وجود شیعه‌پژوهان شاخصی همچون سجاد رضوی، فرهاد دفتری، گردا فرید مسکین زدا، ویلفرد مادلونگ و... در آن، مطالعات قرآنی این مرکز نیز رنگ و بویی شیعی (اثنا عشری و اسماعیلی) به خود گرفته است. چراکه در میان این ۲۳ کتاب، کتاب‌هایی به مطالعات قرآنی شیعه اختصاص دارند که از آن جمله، می‌توان به کتاب «رویکردهایی به قرآن در ایران معاصر» که در سال ۲۰۱۹ میلادی با ویراستاری الساندور کانسیان به چاپ رسیده است، اشاره کرد. افزون بر این، در ذیل برخی دیگر از کتاب‌های این مجموعه، فصول و بخش‌هایی به آموزه‌های شیعی اختصاص داده شده است.

کتاب «رویکردهایی به قرآن در ایران معاصر» به بررسی اهمیت قرآن در گفتمان‌های دینی،

هنری، سیاسی و فکری در ایران مدرن و معاصر از قرن نوزدهم تا کنون می‌پردازد. فصل‌های این عنوان کتاب توسط برخی از شاخص‌ترین متخصصان تاریخ معاصر ایران نوشته شده است که طیف وسیعی از موضوعات و مسائل را دربرمی‌گیرد. مباحثی چون: بررسی گرایش‌های تفسیری حال حاضر ایران؛ استفاده از مضامین قرآنی در سینمای معاصر ایران؛ مفهوم وحی به عنوان اساس گرایش‌های مختلف سیاسی در جمهوری اسلامی ایران؛ تفاسیر عرفانی صوفیانه از قرآن؛ استفاده از قرآن در هنر؛ قرآن به عنوان

کتاب مقدس زنده در محافل خاص فکری و اجتماعی و مطالعات موردی از برخی روشنفکران معاصر ایران.

1. The Qur'an and Adab, The Shaping of Literary Traditions in Classical Islam, Nuha Alshaar, 2017.

آکسفورد در بیان هدف از نگارش این کتاب چنین آورده است: «از طریق این بررسی گسترده، این کتاب بر آن است تا مرجع برای کسانی باشد که به نقش قرآن در تاریخ دینی، سیاسی، فرهنگی و مردم‌شناسی جامعه مدرن و معاصر ایران علاقه‌مند هستند».

این کتاب از سه بخش و هفده فصل تشکیل شده است:

بخش اول: قدرت، مرجعیت (حجیت) و تفسیر

۱. تفسیر عقلی - تحلیلی در ایران جدید: تأثیر مکتب فقهی اصولی بر تفسیر قرآن؛ سیف‌الدین کارا؛
۲. کوشش فراتراز تعادل (المیزان): سلوک معنوی و قرآن در طریقه طباطبایی؛ سجاد رضوی؛
۳. امتیاز قرآن: طلاق و هرمنوتیک آیت الله صانعی؛ لیاقت تکیم؛
۴. تحریم قرآنی و نشانه‌شناسی حاکمیت در ایران معاصر؛ نگین یآوری؛
۵. حدود یک قرآن «ثابت»: جنبش روشنفکری دینی ایران فراتراز روش بافت‌سازی تاریخی؛ بنفشه مدنی نژاد؛
۶. الهام الهی و تجربه عرفانی: نظریه وحی قرآنی عبدالکریم سروش: ارزیابی تاریخی - فلسفی؛ یاسر میردامادی؛

بخش دوم: رویکردهای جایگزین: بین حاشیه‌گرایی و مشروعیت

۷. دفاع صوفیانه از قرآن: رد حسینعلی شاه برهنری مارتین و تصوف در اوایل قرن نوزدهم ایران؛ رضا تابنده؛
۸. نسخ و تحریف متن مقدس از نظر مؤلفان شیعه بین عراق و ایران (قرن ۱۹ و ۲۰)؛ راینر برونز؛
۹. بیان اسرار قداست در تفسیر صفی‌علی شاه؛ نیکلاس بویلستون؛
۱۰. تصوف شیعی و تفسیر قرآنی ایران مدرن اولیه: سلطان علی شاه گنابادی و بیان السعادة او؛ الساندرو کانسیان؛
۱۱. در کنار قرآن اثر محیی‌الدین الهی قمشه‌ای؛ لئونارد لویسون؛

بخش سوم: هنر، فرهنگ مادی و زندگی روزمره

۱۲. کشف مجدد قرآن مصور معاصر: تصاویر شارل حسین زنده‌رودی از ترجمه ژان گروسژان (۱۹۷۲)؛ آلیس بمباردیه؛

۱۳. زنان، قرآن و قدرت خوشنویسی در ایران معاصر؛ آنا ووزان؛
۱۴. کلام الهی روی پرده: تصویرسازی قرآن در سینمای ایران؛ نسیم پاک شیراز؛
۱۵. آیات قنوت از درون و برون قرآن: منابع تغییرپذیری در ادای نماز؛ نیلوفر حائری؛
۱۶. قرآن به مثابه متن مؤثر: زنان شیعه دوازده امامی معاصر ایران و قرآن شفاهی به مثابه متن زنده؛ اینگویلد فلاسکروود؛
۱۷. قرآن به عنوان الگوی زیبایی شناختی در موسیقی، مورد ایران قرن بیستم؛ جیووانی دی زورزی.

یکی از ویژگی‌های این کتاب، نگارش بسیاری از فصل‌ها توسط شیعه‌پژوهان شیعی همچون سیف‌الدین کارا، سجاد رضوی و لیاقت تکیم است که هرکدام در دانشگاه‌های مطرحی چون مک‌مستر کانادا و اگزتر انگلستان در حال فعالیت هستند. از جمله ویژگی‌های این شیعه‌پژوهان افزون بر شیعه بودن، تحصیل در ایران و شهرقم است که این مسئله در آثار ایشان به خوبی مشخص می‌باشد. شاخصه دیگر این کتاب، تنوع و گستردگی موضوعات آن است؛ زیرا از مباحث هرمنوتیکی و تفسیری با رویکردهای گوناگون عقلی و عرفانی گرفته تا مباحث مربوط با زندگی روزمره و موضوعات اجتماعی و فرهنگی ایران همچون سینما، شعر، خوشنویسی و... را دربرمی‌گیرد. البته ناگفته پیداست که ارزیابی محتوای این مقالات خود نیازمند مطالعه و بررسی جداگانه‌ای است که ورود علمی و روشمند قرآن‌پژوهان داخلی را می‌طلبد.

نکته قابل توجه آنکه حدود یک سال پس از انتشار این کتاب، کتابی با موضوعی مشابه و با عنوان «رویکردهای معاصر به قرآن و تفسیر آن در ایران»^۱ توسط علی اکبر^۲ و عبدالله سعید^۳ نوشته و در انتشارات راتلج چاپ شد.^۴ این کتاب چگونگی رویکرد علمای معاصر ایران به

1. Contemporary Approaches to the Qur'an and its Interpretation in Iran.

۲. دستیار پژوهشی در دانشگاه ملبورن استرالیا.

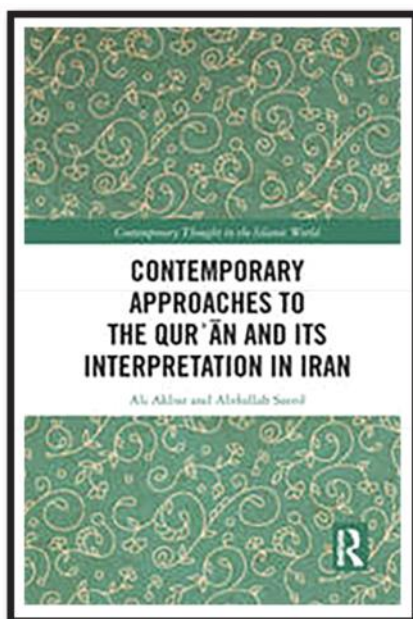
۳. استاد مطالعات عربی و اسلامی در دانشگاه ملبورن استرالیا و مدیر مرکز ملی تعالی مطالعات اسلامی.

4. Ali Akbar, Abdullah Saeed.

5. <https://www.routledge.com/Contemporary-Approaches-to-the-Quran-and-its-Interpretation-in-Iran/Akbar-Saeed/p/book/9781032087061>

قرآن را در دهه های اخیر بررسی کرده و قرآن پژوهانی که در دوران پس از انقلاب ۱۹۷۹ ایران ظهور کرده اند را معرفی می کند. همچنین به بیان روش های تفسیری و نظریه های بنیادی آنان در مورد قرائت قرآن می پردازد.

این کتاب با بررسی موضوعاتی مانند وضعیت زنان، دموکراسی، آزادی مذهب و حقوق بشر به تحلیل دیدگاه های نظری چندین محقق ایرانی می پردازد که برخی از آنها برای فضای آکادمیک انگلیسی زبان جدید هستند. در این کتاب رویکردهای هرمنوتیکی چهره هایی چون عبدالکریم سروش، محمد مجتهد شبستری، محسن کدیور، حسن یوسفی اشکوری، ابوالقاسم فنایی و مصطفی ملکیان ارائه و مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است تا به این سؤال پاسخ دهد که چگونه در مواجهه با اثرگذاری خاورشناسی غربی در ایران، رویکردی بافت گرایانه به قرآن در میان این

قرآن پژوهان شکل گرفته است و این رویکرد جدید به قرآن چه تأثیرات گسترده ای را بر جامعه ایران داشته و دارد؟ به نقل از ناشر این کتاب، این پژوهش اندیشه قرآنی ای را آشکار می کند که عمدتاً توسط غرب نادیده گرفته شده است.

نکته مهم در این کتاب، نگاه قرآن پژوهان غربی به گفتمان قرآنی داخل ایران در مواجهه با مطالعات قرآنی غرب است. به عبارت دیگر، این کتاب افزون بر بررسی رویکردهای جدیدی که در ایران نسبت به قرآن شکل گرفته، رویکردی بافت گرایانه را معرفی کرده و منشأ آن را تأثیرات اندیشه ها و رویکردهای غربی و خاورشناسی به جامعه قرآن پژوهی ایران می داند. همچنین به اثرگذاری این رویکرد جدید بر جامعه ایران و تقابلات برآمده از آن نیز توجه می کند.

